

במאמר זה אדון ביחסי הציבור הדתי לאומי והציבור החרדי. דברי הביקורת שישמעו כאן אין בהם כדי למעט ההערכה הראויה לציבור החרדי בדקדוק מצוות, לימוד תורה, צניעות הלבוש ועוד. במאמר זה אנסה להתמודד עם נקודות ספציפיות בהן חלוקות דרכי הציונות הדתית והיהדות החרדית.

פתיחה

משיחותי עם חברי צעירים, בוגרי ישיבות תיכוניות וחברי תנועת "בני-עקיבא", מצטיירת לנגד עיני תמונה עצובה אך לא מפתיעה. צעירים אלו, ולעיתים אף היותר מבוגרים, אינם מרגישים בטוחים בדרכם, דרך הציונות-הדתית-הלאומית. אצל רבים מהם ההרגשה היא שדרכנו היא איזושהי דרך "בדיעבד", מין דרך ביניים הפוסחת על שני הסעיפים — נמצאת קצת במחנה הדתי וקצת במחנה החילוני, ומשום כך לא רצינית ולא עקבית. משום כך, דווקא אצל הבחורים הצעירים, שנוטים לתפוס את העולם בשחור — לבן, אתה שומע הסתייגות בקול על דרכנו המיוחדת. מרגישים הם שהם נמצאים במחנה שהוא מבחינה דתית מספר שניים אחרי המחנה הראשי בעולם הדתי — המחנה החרדי. המחנה החרדי הוא המוביל מבחינה דתית, ואנחנו הפשרנים נגררים אי-שם בעקבותיו.

אכן, סיבות רבות לתופעה זו. דווקא דרכנו המיוחדת המרחיבה את תחומי הקדש גם אל מה שמקובל כחולין — דרך מורכבת היא, וקשה "למכור" אותה לבחורים הצעירים, שנוטים, כאמור, לתפוס את החיים בשחור — לבן, כך או אחרת. מורכבות ושילוב נתפסים בעיניהם כפשרנות, כדיעבד. אך לא בסיבה זו רצוני לטפל. לדעתי, סיבות נוספות יש לכך.

105/09/2018

ראשית, הרבה מהמחנכים בישיבות התיכוניות באים מהזרם החרדי, והם מצליחים לטפח לציבור חניכיהם את שיטתם כזו המובילה, וממילא אותנו כנשרכים, ככאלו שדרכם אינה מובילה לתוצאות רציניות.

זו בעיה חמורה, ויש לטפל בה. אולי זהו תפקיד מכוני — ההוראה של ישיבות ה"הסדר" והישיבות הגבוהות: להכשיר מורים ורבנים בעלי השקפה דתית-ציונית גאה, שייכנסו למערכת הישיבות התיכוניות, וישנו את תפיסות הדור הצעיר לגבי שיטתנו. הדבר קורה במקומות רבים. רואים יותר ויותר רמי"ם בעלי "כיפות סרוגות", ומשמע שנותנים את הדעת לבעיה זו.

בעיה חמורה לא פחות היא זאת, שלעיתים דווקא הציבור שלנו בשנים האחרונות מאמץ שיטות ותפיסות עולם הזרות במהותן לתפיסתנו הציונית-דתית (לפעמים מחוסר ידע), ובזה מחקה את הציבור החרדי.

דרך זו של הגררות משודרות לבני הנוער שלנו, ומהווה גורם חשוב להמצאותם בבעייה, שהעליתי בראשית דברי.

הזכרתי כי ההיגררות אחרי עקרונות של הציבור החרדי נובעת מחוסר ידע, וכוונתי לחוסר ידע של המקורות והשורשים מהם נבטו עיקרי התפיסה החרדית — מחד, וזו הציונית-דתית — מאידך. נבירה וירידה לשורשים אלו עשויים לעזור לנו בבירור דרכנו המיוחדת, **המסתייגת** בנקודות מרכזיות אחדות מהתפיסה החרדית. דווקא בזמן הזה חשובה ההתייחדות **הרעיונית**

התמורות באירופה

בעקבות תמורות שחלו באירופה במאות ה-18 וה-19, שינויים במבנה החברה הלא יהודית מבחינה חברתית-כלכלית, וכן בעקבות מהפכות פוליטיות, הגיע החברה החרדית-שמרנית לצומת דרכים שעליהם היתה צריכה לתת, פתרונות, כשבדרך כלל הפיתרון האופייני היה הסתגרות בד' האמות, הקמת חומות גבוהות מסביב לחברה היהודית וחוסר פתיחות והבנה למאורעות הכבירים שהתרחשו בחברה הכללית. כאמור, באמצע המאה ה-18 הופיעה תנועת ההשכלה אצל אומות העולם. די מהר גם היהודים מצאו עצמם בתוך תנועה זו, שצברה יותר ויותר תנופה. האמנסיפציה באירופה סייעה ליהודים להיכנס למקומות שהיו סגורים בפניהם בעבר, וכך החלו היהודים להיפתח לחוכמות חיצוניות (מדע, ספרות מוסיקה וכד'). יהודים אלו קצו בחיי הקהילה היהודית. הגיטו היהודי של אותה תקופה נראה להם מאוד שמרן, והיהדות הרבנית באותו זמן לא נתנה תשובה, ולא ניסתה להתמודד עם תופעה זו. חוסר אונים אפיין אותם, והיה מסימני ההיכר שלהם גם בהמשך³.

ללא תשובה במסגרות הרגילות לתופעות כוללות המתרחשות מחוץ לעולם היהודי, נאלצו היהודים היוצאים להשיב לעצמם תשובות חדשות ושונות מן התשובות השמרניות אותן לא קיבלו, ולהן לא הסכימו. זה היה הרקע לצמיחת התנועה הרפורמית.

התנועה הרפורמית

תנועה זו, שודאי לא הקיפה את רוב העם, אלא בעיקר את אנשי המעמד העליון, החלה להתבסס. היהדות השמרנית לא השכילה להתמודד עם תופעה זו, תופעה חדשה ולא מוכרת עד אז: תופעה של יהודים שאינם שומרי תורה ומצוות, "זן" חדש של יהודים. בדרך כלל היתה דרך ההתמודדות עם בעיה זו היתה שוב סגירות והתכנסות לתוך ד' אמות בבחינת "אני את נפשי הצלתי", חוסר רצון ומוטיבציה להתייחס ליהודים שסטו את הדרך, והתבדלות מהם. חשוב לציין, שהמאפיין של הרפורמים היה הרצון להידמות לגויים ולהתערות בהם, ולכן היה עליהם להוציא את כל סממני הכמיהה לציון, שסותרים את שאיפתם להתקבל כאזרחים מלאים ונאמנים. כך הם הוציאו את כל איזכורי ציון וירושלים בתפילות. "ברלין היא ירושלים שלנו"⁴, הכריזו. כמובן, היו ניסיונות להתמודד עם תופעה זו אך הם היו מועטים. רש"ר הירש זצ"ל היה זה שיצר את שיטת "תורה עם דרך ארץ", ששילבה לימודים כלליים עם לימודים תורניים⁵. אך, כאמור, התגובה האופיינית הייתה "חדש אסור מן התורה", התבצרות קנאית בקהילות הישונות ושימור מנהגי לבוש; הכל על מנת לעצור את הסחף בחברה הדתית.

הופעת התנועה הציונית

לקראת סוף המאה ה-19, עם התחזקות התנועות הלאומיות באירופה, קמה בעם ישראל התנועה הציונית.

מקימי התנועה הציונית היו בעיקר מן הציבור החילוני המשכיל⁶, חלקם אף קרובים להתבוללות, אך השינוי הגדול שלהם היה בניסיון לתת פתרון מדיני לבעיה היהודית ביצירת בית לאומי לכל יהודי העולם. בהמשך פותחה השאיפה להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. מצב זה הוא מצב חדש. אם הרפורמים לא רק התרחקו מן הדת אלא אף ביטלו את השאיפה לציון, אזי באו הציונים שהיו גם הם חילוניים, ושמם בראש מעייניהם את הדאגה לכלל ישראל ואת המצווה של ישוב ארץ-ישראל (גם אם לא על רקע דתי מובהק). זן חדש זה של יהודים לא דתיים המקיימים את מצוות ישוב הארץ לפעמים עד כדי מסירות נפש

ממש (כדוגמת העליות הראשונה והשניה) לא היה מוכר עד כה, שוב באה וביתר תוקף התפיסה השמרנית, שלא יכלה ולא רצתה להכיר ביהודי החדש שנוצר.⁷ היטיב להגדיר זאת רבי ישראל מאיר הכהן, ה"חפץ חיים", שהיה מגדולי אותה התקופה. הוא טען, שאין הוא מבין את המושג יהודי חופשי: "אם יהודים הם — אינם חופשיים, ואם חופשיים הם — אינם יהודים".

גם כאן לא הצליחו להחזירם לדרך הישרה, ואז באה הסתגרות גדולה יותר, בחומות הישנות, ושימור של מה שניתן להציל. זאת מתוך חוסר יכולת לתת לגיטימציה לזהות יהודית שאיננה שומרת מצוות.

אולם חשוב לציין שאי אפשר היה להחרים את היהודים הפורשים, שכן מספרם גדל והלך. כמעט שלא הייתה משפחה שלא נפגעה מתהליך זה. מוכרות תמונות משפחתיות בהן נראים האב והאם בצורה המסורתית (לבוש יהודי מסורתי, זקן וכו') אבל הילדים, חלקם או רובם, כבר לא (תספורות אירופאיות, לבוש חדש וכו').

לא רק טכנית אי אפשר היה להחרים. גם המציאות החברתית החרדית-שמרנית הייתה בנסיגה.⁸ תהליך החילון צבר תאוצה לאור חוסר האונים של החברה השמרנית לתת מענה לבניה הפורשים. הסתגרותה הגבירה את העזיבה, עד שבסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 הכוחות הדומיננטיים והדינמיים בעולם היהודי היו אלה שלא היו שומרי המסורת. מכאן סיבה נוספת לאי הינתקות מלאה מהם.⁹

הרחבת התפיסה של "דעת תורה"

מצב חדש זה של "יהדות חדשה" התופסת יותר ויותר תאוצה על חשבון היהדות המסורתית חייב את ראשיה לעשות צעדים למניעת הסחף מלבד צעדי הסגירות וההסתתרות בד' האמות. על רקע זה קמה בשנת 1912 תנועת אגודת ישראל. אחד ממאפייני תנועה זו היה העיקרון, שהרבנים וגדולי התורה ("מועצת גדולי התורה") הם המתווים את פעולתה של המפלגה, (הקמת מועצת גדולי התורה) שהייתה חידוש בעולם החרדי השמרני.¹⁰

עם גידול וחיזוק המפלגה חלה התפתחות במושג שהיה קיים כבר בעבר "דעת תורה". המושג "דעת תורה" מופיע בחולין (דף צ' ע"ב), במשמעות של דעה ברורה שיכולים להורות אותה ברבים, בניגוד ל"דעת נוטה", שפירושה דעה מסתברת לא ברורה ומוחלטת. מושג זה מופיע גם אצל הרמב"ם במורה נבוכים, שם הוא יוצא נגד דעות שונות של הפילוסופים וההמון, שדעתם מתנגדת לדעה האמיתית — "דעת תורה". (גם הנצי"ב מוולוז'ין השתמש במושג זה בהקדמה לספר שמות, ולפיו, "דעת תורה" יכולה להיות מושגת על ידי ההמונים, ואין היא רק נחלתם של אנשי העליה).

אבל המושג "דעת תורה", כפי שהוא מוכר לנו כיום, בא בצורה חדשה, בצורה גדולה ומורחבת מזו שהיתה קיימת לכתחילה.

הפעם משמעו של מושג זה הוא מעמד מיוחד לרבנים — גדולי הדור. מעמד של כאלו המסוגלים לתת דעה פסוקה בענייני חולין, בעניינים חברתיים — כלכליים — פוליטיים, ולדעה זו יש מעמד שווה לזה של פסק הלכה רגיל שפוסקים גדולי ההוראה בענייני הלכה רגילים.

כח זה נובע מכך שאותם גדולים ממיתים עצמם באוהלה של תורה, ובזכות זה זכו בראיה מיוחדת של המציאות.¹¹ התפתחות תפיסה זו באה כמובן על רקע המצב שהיה באותו זמן. חוסר הפתיחות שבה נקטו ממילא גדולי אותה תקופה, כלפי העולם החיצון, הוליקה להרחבת

מושג זה, ומושג זה בצורתו המורחבת, המשיך לדגול בכניסה לד' האמות ובהקמת חומות מסביב, באי שיתוף פעולה וללא נסיון משמעותי לקרב את אלו שסטו מהדרך. רוצה לומר: מין מעגל קסמים: חוסר פתיחות מוביל מעצם טבעו להרחבת ה"דעת תורה", ומסגרת ה"דעת תורה" מביאה מעצם טבעה להסתגרות נוספת¹². בעזרת מושג זה, הורו רבני התקופה לעדתם לנתק מגע עם אותם אלו שסטו מהדרך: לא להשתתף איתם בבנין הארץ¹³, וממילא לחזק את השורות, לבנות את החומות מפני ההשפעות ההרסניות מבחוץ¹⁴. בעקבות דרך זו נשארו רבים באירופה עד לכיבוש הנאצי, ונפלו קרבנות לטבח הנוראי שבוצע על ידי הנאצים ועוזריהם ימ"ש ביהודי אירופה¹⁵.

אחרי השואה מצאה עצמה היהדות החרדית במצב קשה וכמעט נואש. כמעט כל מרכזי התורה הראשיים הושמדו, ההנהגה התורנית מתה על קידוש השם, וציבור זה עמד בפני סימני שאלה קשים להמשך דרכו.

אך אז באה הישועה באופן פרדוכסלי דווקא מהחברה המערבית החילונית שהחרדים כל כך התנגדו לה.

דווקא בחברה המערבית, שישראל היא חלק ממנה, מצאו החרדים כר פורה לשיקום ההריסות ולפריחה ושיגשוג, שכמוהם מעולם לא היו. זאת, כיון שהחברה המערבית היא חברה פלורליסטית-דמוקרטית ועשירה. ההתפתחות הכלכלית של מדינות הרווחה נוצלה על ידי החרדים לשיקום עצמי ולגידול שלא היו מעולם.

צא וראה, היום כל אדם בחברה החרדית יכול להתחנך כל ימיו במסגרות תורניות מבלי לצאת החוצה ולהתערות בסובב אותו. מוסדות דוגמת ה"כוללים", פורחים ומאפשרים גם לאנשים נשואים לעסוק בתורה מבלי לעבוד, לסמוך על מימון חיצוני שיגיע אליהם. מעולם לא היה בעם ישראל מצב דומה מבחינת הכושר ללמוד תורה בתנאים נוחים דוגמת הקיימים כיום במדינת ישראל (החילונית...).

על רקע זה, נסגרה החברה החרדית יותר. אם לפני קום המדינה היה תהליך מתמיד של חילון, הרי שמאז קום המדינה החברה החרדית בגלל סגירותה הצליחה לייצב את שורותיה, לעצור את הסחף ממנה ואף לגדול במהירות, בניגוד לציפיות¹⁶.

זאת, כאמור, הודות למדינה שמתקצבת אותם (ובכך הם קשורים בה בטבורם, ומרצונם או שלא מרצונם) ופוטרת אותם משרות צבאי, דבר המאפשר להם לשמור על יחודם ושלמותם. יש לציין שהתפיסה הכללית של היחס לחילון לא השתנתה באופן מהותי בימינו חוץ משינויים קלים הנובעים מהמציאות החדשה במדינת ישראל¹⁷.

מה הלאה?

מה יקרה בעתיד? על כך יש מחלוקת.

יש רבים הטוענים שסגירות זו, סופה יום אחד להתפוצץ, ואז נעמוד שוב בפני תהליך חילון אדיר, דומה למה שעבר העם היהודי במאתיים השנים האחרונות. ישנם ניצנים לכך: תנועות "חזרה בשאלה" למיניהן שקמו מעידות אולי על בקיעים בחברה זו.

נוסיף לכך את העובדה, שחברה זו חיה על מימון ממדינה לה היא מתנגדת, ובמדינה גוברים הקולות נגדה. מצב זה יכול בעתיד להביא להפסקת הזרמת הכספים לציבור זה, דבר שינחית עליו מכה קשה. כמו כן, במצב פוליטי מסויים, כגון שינוי שיטת הבחירות, דבר שנראה כיום קרוב יותר, עשוי ציבור זה להיות מגוייס לצבא. מה שעלול להיות ללא מוצא, שכן כוחו של ציבור זה בסגירותו; אין מחנכים את בניו לבעיות העולם, לבעיות החברה החילונית.

בניגוד ללימודי התלמוד שבו החינוך הוא לשאול ולהקשות בכל נושא הרי שבנושאי אמונה אסור לשאול, אסור לחקור. יש לקבל באמונה תמימה, להאמין באמונת האבות הפשוטה. כל זה טוב במצב הקיים, אך במצב של "פריצת החומות" עלול שבר גדול לפקוד ציבור זה, ושוב עתידים אנו לראות תופעת חילון – ענקית.

הציבור הדתי-ציוני – האתגר

^{אוצר החכמה}
דווקא אנחנו, בני הציבור הציוני, ממשיכי מבשרי הציונות הדתיים, צאצאי תנועת המזרחי ההסטורית, שחרתה על דגלה עשיה ציונית תוך שמירה על מצוות הדת. אנו מאמינים שדורנו זה הוא דור "אתחלתא דגאולה", ויש לעשות מעשים אקטיביים על מנת לקרב את הגאולה¹⁶. שיטה שדגלה ודוגלת בשיתוף פעולה עם אנשים שאינם שומרי תורה ומצוות, בבחינת "אע"פ שחטא ישראל הוא", והגאולה יכולה להתחיל ולהתבצע גם על-ידי אנשים שאינם שומרי תורה ומצוות, והמציאות מוכיחה זאת. שיטה שדוגלת בשיתוף פעולה, מתוך אחריות לכלל ישראל, ומתוך דאגה גם למי שאינם נוהגים כמונו, אבל ישראל הם ועלינו לקרבם בעבודות אהבה ולהכיר בהם למרות שאינם שומרי תורה.

שיטה המאמינה בתורה עם דרך ארץ, שיטה הרואה בצורה מפוכחת את המצב החדש שנוצר ויודעת לשלב את התורה עם חיי המעשה, שכן מצבנו חדש הוא, ותהיה שטות לומר כי מה שהיה טוב אלפיים שנה טוב הוא בדיוק ללא שינוי גם בימינו למרות כל השינויים. דווקא אנחנו ה"לכתחילה", אנו הם אלו שמתמודדים עם הבעיות ומנסים לפתור אותן לפי צרכי השעה.

לכן דווקא אנחנו צריכים להוביל את המחנה – הדתי בגלל תפיסתנו, ולהראות את המאור החיובי שבדת מבלי להיגרר אחרי קבוצות המתיחסות אחרת לתפיסתנו ביחס לכלל ישראל.

05/09/2018חננ

לכן:

1) בנושא הדתי-חברתי:

דווקא אנו, שחרתנו על דגלנו את הסיסמה "עם הפנים לכלל ישראל", חייבים אנו לראות את מצב הדת כיום, שלמרבה הצער אינו מעודד, המצב העכשווי לא יכול להימשך.

דווקא אנחנו צריכים להוות ראש חץ נגד כפיית חוקים דתיים על ציבור שאיננו חפץ בהם, לא קשה לשים לב לנזק שגורמים חוקים אלו, תדמית המדינה אינה משתנה, הדת לא נשמרת יותר בגלל חוקים אלו, להפך משמרת הדת יורדת, אנשים לא מתקרבים למסורת יותר מבעבר ובטח לא אחר חוקים אלו, הדת סופגת מכות קשות שלא מגיעות לה. **מה הרוחנו?**

דווקא אנחנו צריכים להוביל אמנה דתית-חברתית חדשה שבמרכזה כיבוד כל שכבות הציבור, סבלנות לדיעותיהם, תוך כדי שמירת הצרכים של כל אוכלוסיה בציבור במינימום של כפיה וחקיקה.

ברגע שיצא המתח הזה בין דתיים לחילוניים, ברגע שהדת לא תצטייר כגוף מושחת וכופה, כמו שכרגע היא מצטיירת למרבה הצער בגלל חוגים מסוימים בציבור הדתי, ברגע שתיפסק הסחטנות הדתית **בצורתה הנוכחית** שגורמת לסלידה בעיני רבים גם בציבור הדתי, אז יש תקווה שהמחיצות ישברו, חשדנות שהיתה בעבר תיפול, הציבור במדינה שאיננו שומר תורה ומצוות יהיה נכון יותר לשמוע את הצד הדתי לשמוע יותר על דת ומסורת שכן הרתיעה

טיפול ונוכל יותר לעבוד על חינוך, והענקת ערכים לאנשים הרוצים בכך אך נמנעים בגלל חשדנותם לדת, ובמילא הדת תחזק, יוחזר לה המאור החיובי שבה ואנשים יתקרבו אליה. כל זה מותנה כמובן בראשי הציבור שלנו רבנים, מחנכים ופוליטיקאים, שיפסיקו להתיישר לפי הקו הקיצוני שהוא איננו דרכנו, ויאמצו קו חדש-רענן התואם לדרכנו, לא יפחדו לצאת בגלוי נגד קוים קיצוניים המושמעים כיום. ואז נוכל לעבור ממצב של נגרים פסיבית למובילים בפועל ומיצגי הדת במדינה והפעם בצורה הרבה יותר מכובדת.

2) להיות גדול בתורה, אדם שמקדיש את כל חייו ללימוד תורה, משימה קשה היא, ובמפורש לא מתאימה לכל אחד.

לא הכל מתאימים להיות רופאים, מהנדסים ומדענים, וודאי שלא הכל מתאימים להיות גדולי תורה, אם בגלל שלא לכולם הרמה השכלית המתאימה, אם בגלל שלא כולם יכולים לשבת וללמוד כל חייהם, וודאי וודאי שלא כולם נחנו בכומר מנהיגות, שמחויב שיהיה לגדול תורה אמיתי הסוחף אחריו את העם.

אבל יחד עם זאת כל אדם דתי מישראל, חייב לקבל חינוך תורני אמיתי, שיתרום לו ויעצב את חייו, גם אם אין הוא ממשיך כל חייו בלימודים תורניים.

דווקא החברה הדתית-ציונית צריכה ומסוגלת להתמודד עם אתגר זה.

החברה החרדית מטבעה מציעה בדרך כלל רק אלטרנטיבה אחת והיא הכיוון התורני, ודרך זו מוצעת כמעט לכולם; הרוב מתחנכים כמעט באותו מסלול, שמעיקרו ומטבעו מיועד רק לאנשים המתאימים, אך מכיוון שאין דרך אחרת חוץ מדרך זו ישנם אנשים בחברה זו שנמצאים רוב חייהם ב"כוללים" למיניהם מבלי שהם יפיקו מעצמם את מירב התועלת, שכן אין דרך זו מתאימה להם, אך מחוסר ברירה הם נמצאים שם, והדוגמאות רבות.

לכן, אנחנו הדוגלים בהחלת תחומי הקודש על החול, בגלל הכרת המצב החדש בעולם שאיננו דומה למצב שהיה קיים באלפיים שנות הגלות, צריכים לראות בעין יפה שילובם של אנשים, שגדלו בישיבות, מלאו עצמם במטען תורני עשיר ומצאו עצמם שאינם מתאימים להיות גדולים בתורה, בחיי המעשה.

דווקא אנשים אלו שחייהם חיי תורה למרות שהם לא ילמדו יום ולילה כל חייהם, דווקא אותם צריך לעודד שישתלבו בחיי המעשה, בחינוך, במדע, בצבא ובכל תחומי העשיה במדינת ישראל. שם ישפיעו ויקרינו את האור שרכשו בבית המדרש, וכך ממילא נבצע את מטרתנו — השתלבות והשפעה בכל תחומי החיים במדינת ישראל והרמת קרן הדת. דרך זו צריכה להיות יותר מעודדת על ידי ראשי הציבור הדתי הציוני.

ברור לי שדברים אלו, שנאמרו פה, לא יעלו בקנה אחד עם דעת כל הקוראים, שיקראו מאמר זה. בכל אופן אני מצפה שדברים אלו יעודדו ויכוח ענייני ותרבותי בנושא חשוב זה, תוך כדי ליבון הנושא, נגיע למסקנות בונות החשובות לכולנו.

הערות

1. ראה: אנציקלופדיה עברית כרך י', ערך "גלות" החל מ"הגלות בבית שני" (עמודה 817) ובהתייחס לשינויים שעברה בימי הביניים (בעיקר מעמודה 823).
2. ראה באנציקלופדיה העברית, שם, וכן בהקדמה לספר "אם הבנים שמחה" שדן בזה.
3. בנושא יחסי חרדים-משכילים ויחס החברה הדתית להשכלה עיין ד"ר נ.מ. גלבר, "תולדות התנועה הציונית בגליציה", עמודים 21-9 (דן שם בהתאגדות חסידים ומתנגדים בימי הרב המתנגד הרב יעקב אורנשטיין באמצע המאה ה-18 כנגד המשכילים ויחס הנוער להשכלה שהיה בדרך

- כלל מתלהב וסקרני). וכן עיין אברהם הרצברג (עורך), "הרעיון הציוני, הוצאת כתר", תש"ל, בעיקר במבוא עמוד 16. וכן ראה: ש. אטינגר, "תולדות עם ישראל, הוצאת דביר, עמוד 128. בענין הרקע להשכלה עיין: ד"ר אריה קדם, "פרקים בתולדות ישראל במאות ה-18 וה-19", פרק שני סעיפים א' וב', עמ' 44-54 וכן בפרק "משה מנדלסון המשכיל", עמ' 54-62.
4. לגבי התיקונים בדת ראה קדם, שם: "תיקונים בדת" — עמ' 70-76; שינוי סדרי התפילה — עמ' 185-187. השמטת איזכורים יהודיים בתפילה — בעיקר בעמוד 199 בענין תנועת הרפורמה בכלל ראה שם בפרק שביעי "מהות התנועה" עמוד 184, וכן עיין בספר "מגולה לגאולה", ערוך בידי ד"ר משה שטיינר, הוצאת "מסדה": "משה הס — רומי וירושלים", בעיקר במכתב 12, וכן בהרצברג, "הרעיון הציוני" מעמוד 84 והלאה על משה הס.
5. על הרש"ר הירש ושיטתו ראה ספרו של אטינגר עמ' 123-124, וכן ספרו של קדם, עמוד 202.
6. ראשוני הרעיון היו, ללא ספק, הרב קלישר והרב אלקלעי זצ"ל. עיין אברהם הרצברג, "הרעיון הציוני", במבוא עמ' 16-17 וכן מעמוד 71 והלאה.
7. עיין בקובץ מאמרים "הציונות", מאסף לתולדות התנועה הציונית בישוב היהודי בארץ ישראל, כרך ה', על יחסי חרדים-משכילים בתנועה הציונית, מאמר מאת יוסף שלמון, בעיקר עמ' 50-51; וכן בספרו של גלבר שם עמוד 151 בענין ההתקפות הארסיות של הרבנים נגד העליה לארץ ושיתוף פעולה עם הציונים בעיתון החרדי "קול מחזיקי הדת".
8. לגבי המצב הקשה במזרח אירופה באותה תקופה עיין בספרו של גלבר, שם, עמ' 147-149.
9. עיין במאמרו של פרופ' מנחם פרידמן, "תהליכים בחברה החרדית אחרי בחירות 1988", עמ' 23-24, המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת בר אילן.
10. ראה מאמרו של פרופ' פרידמן, שם, עמ' 25-26.
11. בנושא "דעת תורה" ראה מאמרו של גרשון בקון, "דעת תורה וחבלי משיח", פרקים בהשקפת עולם, מס' 124, החל מעמוד 4. וכן עיין בקובץ "מנהיגות רוחנית בישראל", בעריכת אלה בלפר, הוצאת "דביר", מאמרו של וולטר ש. וורצבורגר "דגמי תפקיד במנהיגות רוחנית בחברה קהילתית ובחברה אינדיבידואליסטית", בעיקר בעמוד 29 בענין "דעת תורה".
12. באותו קובץ: מאמרו של אליעזר דון יחיא, עמ' 109-110 בנושא "התפתחויות בחברה היהודית והשפעתן על מעמד המנהיגות הדתית", סעיף א': גילויי החילון והמודרניזציה, סעיפי משנה 1-2.
13. חשוב להביא את דברי הגאון אדר"ת שחי באותה תקופה בארץ ישראל, שיצא נגד התפיסה של אי שיתוף פעולה עם פורקי עול: "...ובאמת המכשלה הזאת שהלכו באיזו מושבות בדרך רחוקה היתה בידי רבני ירושלים אז, שהם התרחקו מהם ולא זכרום ולא פקדום, ואני לא כן עמדי מאז בואי לפה כלתה נפשי לראותם..." (צוטט בספר "אילת השחר" לרב יעקב פילבר עמוד 146). וכעין זה צוטט (שם) הראי"ה קוק זצ"ל "ואין ספק אם גדולי הדור היו מחזקים את ידי... היה שם שמים מתקדש ורב שלום וברכה נשפע על ישראל ועל ארץ ישראל ורבים מאוד היו שבים בתשובה שלמה... ואי אפשר כלל לציר ולתאר את רוב הטובה... ותיקון העולם שיהיה נצמח מזה".
14. ראוי להזכיר את הרב מוהליבר ואת הנצי"ב מוולוז'ין, שלא הלכו בדרך זו אלא שתפו פעולה. עיין בספרו של גלבר, עמ' 147-149.
15. בהקשר זה ראוי להביא את דבריו המרגשים והכואבים של רבי יששכר שלמה טיכטל ה' יקום דמו בספרו "אם הבנים שמחה" (עמוד י"ז), המדבר על כך שכל חייו נטה אחר הדעות של אי שיתוף פעולה עם הציונים מבלי לבדוק את הסימוכין ל"דעת תורה" זו "ואודה על האמת ואזכיר חטאי, שגם בעיני היה לנמאס מפעל זה של בנין הארץ, מחמת ששמעתי כן מהרבה מנהיגי חרדים — שתם ונשרש בליבי ולא התעניינתי בזה כלל... רק לאחר שלקיננו בגלות החל הזה עיינתי בהלכה זו והאיר ה' את עיני שטעות היתה בידי וביד אשר התנגדו לזה... ואין אני

מבטל דעתי דעת תורה משום גדול או רבי בזמנינו רק אם יתוכח עימי בדרך משא ומתן של תורה בראיות מדברי חז"ל אז אודה לו על דבריו אם יצדקו אבל לא בסברות כרסיות לבד...", ובעמוד כו' מסביר, מדוע החלו לעיין בענינים אלו, "אבל כעת מתוך ההפכה הגדולה אשר אי אפשר לצמצם המוח בהויות אביו ורבו... וגם תלמידי נתגרשו ממחיצתי ואין לי עם מי לצאת ולבוא... נתעוררה בליבי השאלה" וכן עיין דבריו בהמשך בעמוד ל'.

16. עיין במאמרו של פרופ' פרידמן לעיל עמ' 27-23.

17. בענין התפיסה החרדית בימינו ראה דברי הרב ש"ך בנאום שנישא באיצטדיון "יד אליהו" במשבר הקואליציוני האחרון. (עיתונות סוף מרס 90).

18. על הציונות הדתית עיין בקובץ "ציונות" מאסף לתולדות הציונות והישוב היהודי בארץ ישראל, כרך ח', מאמרו של אלעזר דון יחיא "אידיאולוגיה ומדיניות בציונות הדתית".

05/09/2018

אוצר החכמה